

จกัถวตติสูตร : ว่าด้วยการปกครอง

CAKKAVATTI SUTTA : GOVERNANCE

กฤตสุขชิน พลเสน (Kitsuchin Ponsen)*
เยาวรัตน์ ทองมี (Yoawarat Thongmee)**
องอาจ เขียวงามดี (Ong-ard Khewghamdee)***
สิริพร ครองชีพ (Siriporn Krongcheep)***
สักชาติ ศรีสุข (Sakchat Srisukh)****

รับ 10 / มีนาคม / 2563

ตรวจสอบ 11-17 / มีนาคม / 2563

ตอบรับ 18 / มีนาคม / 2563

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ 1. เพื่อศึกษาที่มาของจกัถวตติสูตร 2. เพื่อศึกษาหลักปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิในจกัถวตติสูตร 3. เพื่อศึกษาวิธีการดำเนินชีวิตในสังคมที่มีความเปลี่ยนแปลงตามแนวจกัถวตติสูตร

ผลจากการศึกษาพบว่า ที่มาของจกัถวตติสูตรเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยหลักปฏิบัติของพระเจ้า

จักรพรรดิและทราบวิธีการดำเนินชีวิตในสังคมที่มีความเปลี่ยนแปลง เพ้าพัน ให้เข้าใจตามความเป็นจริงของชีวิต ให้มองเห็นสิ่งที่ดูตรงกับที่ได้เห็น

เมื่อเห็นและรู้จริงก็ไม่ควรหลงติด เพราะถ้าติดแล้วก็ยอมแพ้ไปไม่ได้สังคมแต่ละยุคแต่ละสมัยที่มีผู้นำประเทศ ผู้ปกครองแผ่นดินที่มั่นคงโดยธรรมจึงมีความเข้มแข็ง มีความเจริญ ก้าวหน้าพาสังคมรอดพ้นวิกฤตการณ์ทั้งปวงได้ ด้วยการประพฤติโดยธรรมอันถูกต้อง ตรงกันข้ามหากชนผู้ปกครองหรือ

*อาจารย์ประจำหลักสูตร สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย E-mail. Pon_sen_1@hotmail.com

** โรงเรียนบ้านปล่องเหล็ก องค์การบริหารส่วนจังหวัดสมุทรสาคร

*** คุชฌ์บัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

*** คุชฌ์บัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ผู้นำในแผ่นดิน ประพฤติปฏิบัติตนอย่าง “อธรรม” คือ ไร้ศีลธรรม สังคมประเทศจึงไร้ความสงบสุขด้วยภัย ภัยที่เกิดขึ้นจากทั้งมนุษย์ สัตว์ และธรรมชาติ ดังปรากฏให้เห็นในสังคมโลกปัจจุบัน

คำสำคัญ: จักรกวัตติสูตร, การปกครอง

Abstract

The objectives of academic article are 1. to study the origins of the Cakkavatti Sutta 2. to study the principles of the Emperor in the Cakkavatti Sutta 3. to study the ways of how to live life in changing society based on the Cakkavatti Sutta.

The results of the study revealed that the Cakkavatti Sutta deals with the principles of the Emperor and showed the ways to live life in the society in which there regularly changing and also to understand the truth of life, as well as allow us to see things that look exactly what they are.

Even after you see and understand the truth, don't get attach to it because if you do, you won't be able to get out of it. In the society of each generation which has leader that make fairly solidarity land, strong, progression, can lead the society to survive all crises. With proper behavior on the contrary, if the ruler or leader in the land behave as "unprincipled" in the meaning that there is no morality in society, there will be no peace and all will be in danger which occurs from humans, animals and nature, as seen in today's world society.

Keywords: Chakkavatti Sutta, Governance

บทนำ

สำหรับสังคมไทย ในฐานะที่พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางวัฒนธรรม และเป็นสถาบันทางสังคมสถาบันหนึ่งที่มั่นคงบาวชคือ พระสงฆ์ มิใช่เป็นแต่เพียงผู้ทำหน้าที่เป็นสื่อติดต่อกับสิ่งที่มองไม่เห็นแต่ทำหน้าที่เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์โดยการทำพิธีกรรม แต่หมายถึงผู้เดินทางลัดในการปฏิบัติธรรม ทำหน้าที่เป็นครูช่วยชี้ทางเดินแก่ผู้หลงทาง การทำความเข้าใจพระพุทธศาสนาในมุมมองที่ถูกต้องในท่ามกลางยุคสมัยที่สังคมสลับซับซ้อน ในสมัยที่คนในสังคมมีความเชื่อที่สับสน คำสอนทางศาสนาจึงถูกท้าทายกับความรู้ที่สัมผัสได้

ในการศึกษาพระพุทธศาสนาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้และลึกซึ้งนั้น จะต้องมีความเข้าใจถึงหลักคำสอนและหลักการปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งหลักคำสอนนั้นมีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนาที่ได้รับรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดเป็นหมู่ และถูกนำไปใช้ในการทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ของมนุษย์ในยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ทำความเข้าใจในเนื้อหาสาระทางศาสนาซึ่งมีความลุ่มลึกดังที่กล่าวแล้วข้างต้น

จักรกวัตติสูตรเป็นพระสูตรว่าด้วยเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุและชาวเมืองมาตุลา ขณะประทับอยู่ที่เมืองมาตุลา แคว้นมคธ โดยแบ่งโครงสร้างออกเป็น 3 ส่วน คือ 1) ภาคอุเทศ เป็นบทเริ่มต้นที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายพึงธรรมพื้ตนเอง โดยการเจริญสติปัฏฐาน 4 2) ภาคนิเทศ เป็นบทที่อธิบายเนื้อเรื่องที่พระองค์ทรงสาธกนิทานทั้งในอดีตและอนาคตมาเป็นบุคลาธิษฐานเพื่อสอนพระภิกษุ และท้ายของภาคนิเทศตรัสถึงพระศรีอริยเมตไตรย 3) ภาคนิคมน์ เป็นการบทสรุปในการตรัสพระสูตรนี้ ว่าผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ ปะละ และพละ เมื่อกล่าวโดย

สรุปแล้ว พระสูตรนี้แสดงวิธีบรรลุปาหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาด้วยการทำตนให้เป็นที่พักพิงวิธการปกครองโดยใช้หลักจักรวรรดิวัตร 12 ประการ เพื่อใช้แก้ปัญหาของสังคมใน 3 ระดับ คือระดับปัจเจกบุคคล ระดับสังคมครอบครัว และระดับสังคมโดยรวม

ส่วนหลักธรรมในจกัถวัตติสูตร ได้แก่ 1. สติปัญญา ธรรมอันเป็นที่พึ่ง 2. จักรวรรดิวัตรวัตรปฏิบัติของนักปกครอง 3. ศีล หลักควบคุมพฤติกรรมมนุษย์ 4. กรรม ผลของการกระทำ 5. อิทธิบาท ธรรมที่ทำให้อายุยืน 6. คุณเครื่องความเป็นสมณะ ธรรมที่ทำให้มีวรรณะ 7. ฌานธรรมที่ทำให้มีความสุข 8. อัปมัญญา ธรรมที่ทำให้มีโภคะ และ 9. วิมุตติ ธรรมอันเป็นเครื่องเพิ่มกำลังให้ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียร ซึ่งหลักธรรมทั้ง 9 ประการดังกล่าวนี้ เป็นเสมือนองค์ประกอบที่ช่วยส่งเสริม สนับสนุนกันและกันให้เข้าถึงจุดหมายสูงสุดทั้งที่เป็นโลกียะคือความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช และจุดหมายสูงสุดที่เป็นโลกุตระคือพระนิพพาน

ความสำคัญของจกัถวัตติสูตรนั้นต้องการเสนอหลักการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยวิธีการพึ่งตนเองโดยใช้สติปัญญา 4 เป็นเครื่องนำและการใช้ระบบการปกครองแบบธรรมาธิปไตยคือถือธรรมเป็นใหญ่ อาศัยหลักธรรมให้ความคุ้มครองอันเป็นธรรมแก่มนุษย์และสัตว์ ทำคนไม่มีทรัพย์ให้มีทรัพย์ และส่งเสริมศีลธรรม โดยทรงยึดหลักกุศลกรรมบถ 10 และยกหลักศีล 5 มาใช้ในระบบการปกครอง ทำให้ประชาชนตั้งตนไว้ชอบ มีการดำรงชีพด้วยความเกื้อหนุนกัน ให้มีกระบวนการคบหาสัตบุรุษคือจัดระบบการศึกษาที่ดี และการทำให้ประชาชนได้มีโอกาสทำความดี

ที่มาของจกัถวัตติสูตร

จกัถวัตติสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วย

พระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งหมายถึงกษัตริราชผู้ได้รับมรธาภิเษกแล้ว ทรงประพฤติธรรมที่เรียกว่า จักรวรรดิวัตร อันเป็นเหตุให้แก้ว 7 ประการ มีจักรแก้ว เป็นต้นเกิดขึ้น และทรงใช้จักรนี้แผ่พระราชอาณาจักร ปราบปรบปักษ์จนมีเมืองขึ้นทั้ง 4 ทิศ ซึ่งนี้จึงตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร อนึ่ง ในบางแห่งเรียกชื่อพระสูตรนี้ว่า จกัถวัตติสัณหาสูตร (พระสูตรว่าด้วยการบันลือสัณหา ประกาศเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ)

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ที่เมืองมาตุลาแคว้นมคธ โดยทรงประสงคให้ผู้ฟังฟังตน ฟังธรรม ไม่ฟังสิ่งอื่น เพราะการฟังตนฟังธรรมทำให้เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ โภคะ และพละ ทำให้มารขัดขวางความเจริญไม่ได้

อรรถกถาอธิบายว่า ในตอนเช้าตรู่ของวันนั้น พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูหมู่สัตว์ผู้ที่ควรโปรด ทรงเห็นว่า ชาวเมืองมาตุลา จำนวน 84,000 คน มีอุปนิสัยสามารถบรรลุธรรมได้ ถ้าทรงแสดงพระสูตรที่เกี่ยวกับอนาคตวงศ์ให้ฟัง จึงเสด็จออกจากที่ประทับไปยังเมืองมาตุลาแต่เช้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ตามเสด็จจำนวน 20,000 รูปพวกกษัตริย์ชาวเมืองมาตุลาเฝ้ารับเสด็จ และได้ถวายมหาทานแด่พระองค์และภิกษุสงฆ์ พระผู้มีพระภาคทรงเห็นว่า ถ้าทรงแสดงธรรมที่ตรงนั้น จะเกิดปัญหาเรื่องสถานที่คับแคบ ไม่พอนั่งและยืนของผู้เข้าฟัง ฉะนั้นเมื่อเสวยพระกระยาหารเสร็จ ไม่ทรงกล่าวอนุโมทนา ทรงลุกจากพุทธอาสน์ เสด็จออกไปนอกตัวเมืองและประทับนั่งภายใต้ควงไม้มาตุละต้นหนึ่ง ซึ่งมีบริเวณกว้างพอรองรับผู้ฟังธรรมจำนวนมากได้ เมื่อประทับนั่งเรียบร้อยแล้ว หมู่ภิกษุสงฆ์เข้าไปเฝ้าทั้งด้านขวาและด้านซ้ายของพระองค์ ส่วนประชาชนเข้าไปนั่งตรงด้านหน้า คือ ณ เบื้องพระพักตร์ของพระองค์

ในจกัถวัตติสูตรนอกจากแก่นธรรมแล้ว

นิทานที่พระพุทธร่องค์ทรงยกขึ้นมาประกอบการอธิบายก็มีความสำคัญเช่นเดียวกัน และเป็นที่มาของชื่อพระสูตรดังกล่าว ในทฤษฎีตะวันตกแนวคิดการตีความตามทฤษฎีวรรณกรรมประวัติศาสตร์เรื่องการตีความหมายแบบนิทานเปรียบเทียบ (Allegorical Interpretation) อันหมายถึง การตีความด้วยการทำนามธรรมให้เป็นรูปธรรม โดยการใช้อุปมาอุปไมยบ้าง การใช้สัญลักษณ์บ้าง การเล่าเรื่องประกอบบ้าง ซึ่งมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องทำเรื่องยากให้เป็นเรื่องง่าย ประเด็นในการศึกษาครั้งนี้ผู้เขียนจะได้อธิบายความหมายของนิทานเปรียบเทียบดังนี้ คำสำคัญของพระสูตรที่สำคัญคือคำว่า “จกุก” ซึ่งแปลความหมายได้ 3 นัย คือ

1. หมายถึง ล้อ, หรือ วงล้อ วิเคราะห์รูปศัพท์ได้ว่า สิ่งเป็นเครื่องทำให้เคลื่อนไปได้หรือ สิ่งที่ยึดเบียนหรือบดแผ่นดิน
2. หมายถึง กองทัพ, กองพล วิเคราะห์รูปศัพท์ได้ว่า ผู้เป็นเหตุให้ทำการยึดครองได้
3. หมายถึง กองจักร, วงจักร วิเคราะห์รูปศัพท์ได้ว่า วัตถุเป็นเครื่องยึดเบียน ในศาสนาพราหมณ์ คำว่า จกุกปาณิ หมายถึง พระนารายณ์หรือพระวิษณุ คือเทพเจ้าที่มีกงจักรในมือ

การใช้จักรเป็นสัญลักษณ์จึงน่าจะเป็นการประยุกต์ความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ซึ่งมีอยู่ก่อนมาใช้กับคติธรรมทางพระพุทธศาสนา สำหรับประเทศไทยเองตราจักรได้ถูกนำมาใช้ในหน่วยงานระดับสูงเช่น กองทัพบก ราชวงศ์จักรี ธรรมจักร เป็นต้น คำว่า จักร จึงเป็นการอธิบายแบบเปรียบเทียบ เป็นสัญลักษณ์แห่งอำนาจภายในคือธรรมเป็นอำนาจบารมีที่ไม่ได้เกิดจากการแต่งตั้งแต่จากการประพฤติปฏิบัติ

ส่วนคำว่า “จกุกตติ” วิเคราะห์ตามรูปศัพท์ได้ว่า 1. ผู้ทรงเป็นไปด้วยจักรตนะคือทรงประพฤติตามราชประเพณีมีปราบปราคคนชั่ว

เป็นต้น 2. ผู้ทรงยังจักรตนะให้เป็นไป คือให้ลอยไปข้างหน้าของตน 3. ผู้ทรงหมุนวงล้อแห่งบุญหรือวงล้อแห่งรดีให้เป็นไปในเหล่าสัตว์ หรือทรงให้เหล่าสัตว์เป็นไปในวงล้อนั้น 4. ผู้ทรงบำเพ็ญทศพิธราชธรรมถึง 10 ปี เพื่อให้จักรตนะเกิดขึ้น 5. ผู้ทรงปฏิบัติจักรธรรม คือธรรมนิยมปฏิบัติ 10 หรือ 12 ประการ 6. ผู้ทรงยังอาณาจักรและธรรมจักรให้เป็นไปในหมู่สัตว์ทั้ง 4 ทวีป 7. ผู้ทรงยังอาณาจักร คืออาณาเขตให้เป็นไปไม่ติดขัด 8. ผู้ทรงยังจักรคือทานอันยิ่งใหญ่ให้เป็นไป 9. ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิหรือที่มาของชื่อพระสูตรที่เรียกว่าจักรวัตตสูตรนี้จึงมุ่งหลักการปกครองทั้งการปกครองภายในคือตนเองหรือการปกครองภายนอกหรือการปกครองสังคมในทุกระดับ

จากความหมายของคำว่า “จักรวัตตสูตร” ผู้เขียนสรุปได้ว่า พระสูตรที่ว่าด้วยความเป็นไปของจักร (สิ่งขับเคลื่อนไป, หมุนไปข้างหน้า) แต่ในความหมายของคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้ให้ความหมายของจักรวัตตสูตรว่า เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ คำว่า “จักร” นั้น อาจเทียบเคียงความหมายได้กับคำว่า “จักรพรรดิ” ก็เป็นไปได้ เพราะจักรก็แสดงถึงการหมุนไป การขับเคลื่อนไป ส่วนพระเจ้าจักรพรรดิในหน้าที่ของการปกครองประเทศก็ต้องขับเคลื่อนประเทศให้หมุนไป พัฒนาให้เจริญก้าวหน้าไปเช่นกัน ส่วนการขับเคลื่อนไปข้างหน้าจะดีขึ้น หรือตกต่ำลงก็ขึ้นอยู่กับประชาชนและการพัฒนาประเทศของพระราชอาพระองค์นั้น

สรุปความว่า พระสูตรนี้เป็นสูตรที่พระพุทธร่องค์ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายผู้ปรารถนาจะพัฒนาตนเองให้พ้นจากความทุกข์ เพื่อความผาสุกด้วยการพึ่งพาตนเอง พึ่งธรรมคำสอนของพระพุทธร่องค์เพื่อเป็นหนทางในการบรรลุปรมาตธรรม คือ พระนิพพาน และได้สาธกนิทานในอดีต และคำพยากรณ์ในอนาคต เพื่อให้เป็นบุคลาธิษฐานกับภิกษุทั้งหลาย

จึงได้ตั้งชื่อพระสูตรตามเรื่องราวที่ทรงสาธกบรรยาย เทศนา จึงเป็นพระสูตรที่ได้ชื่อว่า จักกวัตติสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ

จักกวัตติสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยพระเจ้าจักรพรรดิ พระมหากษัตริย์ หรือพระเจ้าแผ่นดินผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว หากถือเอาความหมายตามตัวอักษร พระสูตรนี้มีความหมายค่อนข้างแคบ เพราะเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยหลักการปฏิบัติสำหรับผู้ปกครองสูงสุดหรือประมุขของรัฐเท่านั้น แต่ถ้าพิจารณาสาระสำคัญจากพระสูตร มีความหมายที่กว้างขวาง เพราะครอบคลุมถึงคณะรัฐบาล และข้าราชการในภาคส่วนต่าง ๆ ของประเทศด้วย เพราะสาระสำคัญที่ปรากฏในพระสูตรนี้ล้วนแต่เป็นหลักการสำหรับข้าราชการที่เป็นนักปกครองโดยตรง ตลอดจนข้าราชการที่ทำงานสนองนโยบายการพัฒนาประเทศของพระเจ้าแผ่นดินโดยเฉพาะนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐบาล ซึ่งเป็นผู้ทำหน้าที่บริหารประเทศในฐานะเป็นตัวแทนของประชาชนที่ได้รับการเลือกตั้งมาจากประชาชนและยังมีฐานะเป็นผู้กระทำการแทนพระมหากษัตริย์ภายใต้การปกครองระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอย่างประเทศไทย นอกจากนี้สาระสำคัญของพระสูตรนี้ยังหมายรวมถึงนักการเมืองในระดับชาติ นักการเมืองในระดับท้องถิ่นด้วย เพราะทุกคนในทุกภาคส่วนล้วนแต่มีส่วนสำคัญในการผลักดัน ในการขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศและสังคมให้เป็นในทิศทางที่พึงประสงค์ คือความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ ความสันติสุขของสังคม ความเป็นอยู่อย่างผาสุกของประชาชนภายในประเทศชาติด้วยกันทั้งนั้น

สรุปได้ว่า จักกวัตติสูตรนี้ แม้ตามความหมายจะหมายถึงพระสูตรที่ว่าด้วยหลักปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น แต่เมื่อพิจารณาสาระที่ปรากฏในพระสูตรแล้ว พบว่ามีความสำคัญใน 3

สถานะ ได้แก่

1. เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยหลักการปฏิบัติแห่งความสามารถในการบรรลุถึงการพึ่งตนเองอย่างแท้จริง ด้วยการปฏิบัติตามหลักของสติปัญญา 4 อย่างถูกต้องสมบูรณ์
2. เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยหลักการบริหารการปกครองรัฐสำหรับพระเจ้าจักรพรรดิพระมหากษัตริย์ หรือคณะผู้บริหารประเทศ ได้แก่ หลักจักกวัตติวัตร 12 ประการ
3. เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยความเจริญและความเสื่อมของคน ของสังคม หรือของประเทศ ตามแนวคิด หลักการ หรือทฤษฎีของพระพุทธศาสนา ผู้เขียนมีความเห็นว่า พระสูตรนี้ พระพุทธองค์อาจจะเปรียบเทียบให้ภิกษุทั้งหลายฟังว่าจักรของพระพุทธศาสนานั้นหมุนไปแบบหมุนกลับไม่ได้ ไปเรื่อย ๆ เผยแผ่ขยายไปตามอาณาจักรต่าง ๆ ตามประเทศต่าง ๆ และมีผู้คนนับถือเป็นจำนวนมาก ก็คือธรรมจักรของพุทธศาสนา ส่วนจักรของพระราชานั้น หมุนกลับได้ คำว่า “หมุนกลับได้” นั้น หมายถึงเจริญขึ้นแล้วก็เสื่อมลงได้ ถ้าพระราชาบริหารและปกครองประเทศไม่ดี ไม่สมบูรณ์ด้วยธรรม ประเทศก็อาจล่มสลายได้

โครงสร้างของจักกวัตติสูตร

จักกวัตติสูตรเป็นพระสูตรหนึ่งอยู่ในพระสุตตันตปิฎก เนื่องจากพระสูตรนี้มีเนื้อหายาวท่านจึงจัดไว้ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ 11 พระสูตรที่ 3 ในจักกวัตติสูตรนั้นแบ่งโครงสร้างออกเป็น 3 ส่วน คือ ภาคอุเทศ ภาคนิเทศ และภาคนิคมน์ โดยมีรายละเอียดโครงสร้างดังนี้

1. ภาคอุเทศ เป็นบทเริ่มต้นที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนให้ภุมภิกษุพึงธรรมไม่พึงสิ่งอื่น โดยวิธีการในการพึ่งตนเอง คือ การเจริญสติปัญญา 4 พระองค์ทรงแสดงเฉพาะบทมาติกา (หัวข้อ) และ

ทรงให้ประพาศธรรมอันเป็นโคจรที่สืบเนื่องมาจากบิดาของพระองค์เอง เมื่อประพาศเช่นนี้ได้ บุญก็จะเจริญยิ่งขึ้น มารจะขัดขวางไม่ได้ และเมื่อปฏิบัติแล้ว อาจหลุดพ้นเข้าถึงกระแสแห่งพระนิพพานได้

2. ภาคนิทเทศ เป็นบทอธิบายเนื้อเรื่องที่พระองค์ทรงสาธกนิทานทั้งในอดีตและอนาคตมาเป็นบุคลาธิษฐาน เพื่อสอนพระภิกษุทั้งหลาย และท้ายของภาคนิทเทศ พระองค์ยังตรัสถึงพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป พระนามว่า พระศรีอริยเมตไตรย อธิบายถึงเรื่องการสอนธรรม และการบริหารคณะสงฆ์ว่าเป็นแบบอย่างเดียวกันกับพระองค์

3. ภาคนิคมน์ เป็นการอธิบายบทสรุปในการตรัสพระสูตรนี้ พระองค์ทรงตรัสสรุปไว้ว่า ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงทรงสอนให้ฟังตน ฟังธรรมโดยการเจริญสติปัฏฐาน 4 และประพาศธรรมอันเป็นโคจรซึ่งสืบเนื่องมาจากบิดา (พระองค์เอง) ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะโมคะ และพละ เนื้อหาของจกักวัตติสูตร

จกักวัตติสูตร มีลักษณะเนื้อหา คือลักษณะการนำเสนอเนื้อหาที่เป็นร้อยแก้วทั้งหมด โดยมีเนื้อหาโดยย่อดังนี้เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้า ทรงประทับอยู่ ณ เมืองมาตุลา ซึ่งเป็นเมืองเล็ก ๆ แห่งหนึ่งในแคว้นมคธ พระองค์ทรงปรารภกับเหล่าพระภิกษุถึงสิ่งต่าง ๆ แล้วตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิด ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงประพาศธรรมอันเป็นโคจร ซึ่งเป็นวิสัยอันสืบเนื่องมาจากบิดาของตน เมื่อเธอทั้งหลายประพาศธรรมอันเป็นโคจรซึ่งเป็นวิสัยอันสืบเนื่องมาจากบิดาของตน มารจะไม่ได้โอกาส จะไม่ได้อารมณ์ ภิกษุทั้งหลาย บุญนี้ย่อมเจริญขึ้นได้ดังนี้ เพราะการ

สมาทานกุศลธรรมเป็นเหตุ

พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเหตุการณ์ในอดีตชาติคือ ได้มีพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าทัพเพณมิ ผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะมีราชอาณาจักรมั่นคงสมบูรณ์ด้วยแก้ว 7 ประการ ได้แก่ (1) จักรแก้ว (2) ช้างแก้ว (3) ม้าแก้ว (4) มณีแก้ว (5) นางแก้ว (6) คหบดีแก้ว (7) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า 1,000 องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรภักษัตริย์ สามารถย่ำยีราชศัตรูได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต

เมื่อเวลาล่วงไปหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี ทรงตรัสสั่งว่า ถ้าจักรแก้วอันเป็นทิพย์ถอยเคลื่อนจากที่ตั้ง ฟังบอกแก่เราทันที เมื่อเวลาล่วงเลยไปราชบุรุษกราบทูลเรื่องจักรแก้วเคลื่อนถอยจากที่ตั้ง พระองค์จึงทรงรับสั่งให้พระกุมาร ผู้เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่มาตรัสว่า ลูกเอ๋ย ทราบว่าจักรแก้วอันเป็นทิพย์ของพระเจ้าจักรพรรดิได้ถอยเคลื่อนจากที่ตั้ง พ่อจะทรงพระชนม์อยู่ไม่นานกามทั้งหลายอันเป็นของมนุษย์พอก็บริโภคแล้ว บัดนี้เป็นเวลาที่พ่อจะแสวงหากามทั้งหลาย อันเป็นทิพย์ลูกจงปกครองแผ่นดิน ส่วนพ่อจะเอนมมและหนาว นุ่งห่มผ้ากาสาหวีพัสดุ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต (ฤๅษี, ดาบส) เมื่อพระราชฤๅษี ผนวชได้ 7 วัน จักรแก้วอันเป็นทิพย์ได้อันตรธานไป พระราชโอรสผู้ทรงได้รับมูรธาภิเษกเป็นกษัตริราชราช พระองค์ใหม่ จึงเสด็จเข้าไปหาพระราชฤๅษีถึงที่ประทับ แล้วกราบทูลดังนี้ว่า “ขอเดชะ ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระองค์ทรงทราบเกิด จักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว” เมื่อท้าวเธอกราบทูลอย่างนี้ พระราชฤๅษีจึงตรัสว่า “ลูก เมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์อันตรธานไปแล้ว เจ้าอย่าเสียใจและอย่าแสดงความเสียใจให้ปรากฏเลย ด้วยว่า จักรแก้วอันเป็น

ทิพย์ หาใช่เป็นทรัพย์สมบัติที่เป็นมรดกสืบมาจากบิดาของเจ้าไม่ ขอให้ลูกประพติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐเถิด”

หลังจากนั้นพระองค์จึงตรัสสอนพระราชโอรสเรื่องจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐ ในการให้ได้มาซึ่งจักรแก้วอันเป็นทิพย์ โดยการอาศัยธรรม สักการะธรรม เคารพธรรม นบถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่....และเมื่อกษัตริราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงประพติจักรวรรดิวัตรอันประเสริฐอยู่ สนานพระเศียรในวันอุโบสถ 15 คำ รักษาอุโบสถศีลประทับอยู่ชั้นบนปราสาทหลังงาม จักรแก้วอันเป็นทิพย์ ซึ่งมีค่า 1,000 ชั่ง มีกง มีดุม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่างก็ปรากฏขึ้น เมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์ปรากฏ ก็ทรงตามจักรแก้วอันเป็นทิพย์หมุนไปในทิศต่าง ๆ พระราชาน้อยใหญ่ต่างเข้ามาสวามิภักดิ์ ทรงปราบแผ่นดินโดยมีมหาสมุทรเป็นขอบเขต

แม้พระเจ้าจักรพรรดิองค์ที่ 2, 3, 4, 5, 6, 7 ก็ทรงกระทำตามเช่นนั้น แต่ทรงทำบางประการ และทรงละเลยบางประการ จนเกิดปัญหาต่าง ๆ มากมายตามมา เช่น ทรงประพติจักรวรรดิวัตรแต่ไม่สงเคราะห์ประชาชนด้วยทิพย์ จึงเกิดความขัดสนเกิดขึ้น ต่อมาจึงเกิดอหิวาตนาทาน (การลักขโมย), ปาณาติบาต (กาฆ่าสัตว์), มุสาวาท (พูดเท็จ), ปิสุณวาจา (พูดส่อเสียด), กาเมสุมิฉฉาจาร (ประพฤติดูผิดในกาม), ผรุสวาจา (การพูดคำหยาบ), สัมผัสปลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ), อภิขณา (ความคิดเพ่งเล็งความโลภอยากได้ของเขา), พยาบาท (ความคิดร้าย), มิฉฉาภิภูมิจิ (ความเห็นผิด) ก็เกิดขึ้น เมื่อมากขึ้น อายุคนก็สั้นลง ๆ ตามลำดับ

เมื่อมนุษย์เหล่านั้นปรึกษากัน แล้วพากันละชั่ว ประพฤติดี โลกกลับเจริญขึ้นอีกครั้งแล้วจึงถึงยุคของพระศรีอริยเมตไตรยจะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ก็

จะสั่งสอนธรรมและบริหารคณะสงฆ์อย่างเดียวกับพระองค์ และเหตุที่พระพุทธองค์ทรงตรัสปรารภในเรื่องนี้ ทรงเห็นถึงความไม่แน่นอนของชีวิต ทั้งเรื่องอายุ วรรณะ สุขะ โภคะ และพละ และพระองค์ทรงชี้ให้เห็นว่าถึงแม้คนเราจะมั่งมี หรือยิ่งใหญ่แค่ไหนก็ตาม หากไม่พึ่งตนเองเสียแล้วก็ไม่ประสบผลสำเร็จได้ การพึ่งตนเองนั่นก็คือการพึ่งธรรมะนั่นเอง จึงทรงยกประเด็นของพระเจ้าจักรพรรดิมาตรัสวินิจฉัย

ในอรรถกถาจักกวัตติสูตรให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่าตอนใกล้รุ่งพระพุทธองค์ตรวจดูหมู่สัตว์ทรงเห็นว่าชาวเมืองมาตุลาจะได้ประโยชน์จากฟังธรรม กษัตริย์เมืองมาตุลาได้ถวายมหาทาน เสร็จกิจแล้วทรงดำริว่าสถานที่คับแคบไม่เหมาะจะแสดงธรรม จึงเสด็จออกนอกตัวเมืองประทับนั่งใต้ควงไม้มาตุละต้นหนึ่งที่มีบริเวณกว้างขวางเหมาะสม พระสงฆ์นั่งซ้ายขวา และด้านหลังของพระพุทธองค์ เทวดายืนในอากาศ ประชาชนชาวมาตุลาก็นั่งตรงหน้าของพระพุทธองค์นั่นเอง

เมื่อกล่าวโดยละเอียด ผู้เขียนเห็นว่า เหตุผลที่ทำให้พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องสังคมยุคเจริญแล้วเสื่อมลงและกลับเจริญได้อีกครั้งหลังจากตรัสสติปัญฐาน 4 นั้นมีเหตุที่เชื่อมโยงกัน คือ เมื่อภิกษุเจริญสติปัญฐาน 4 อยู่ ได้ชื่อว่าอยู่ในโคจรหรือวิสัยของบิดาจึงจักไม่เสื่อม ถ้าไม่เจริญสติปัญฐาน 4 ก็เสื่อมจากสิ่งที่ควรสืบต่อบิดา คือเสื่อมจากธรรมที่บิดามีอยู่ บิดาย่อมหมายถึงพระพุทธองค์นั่นเองจึงได้ตรัสเล่าถึงสังคมหนึ่งที่ดีพร้อมสมบูรณ์แบบ แต่สังคมที่ดีพร้อมอย่างนั้นยังต้องเสื่อมลงเพราะการไม่ดำเนินตามรอยพ่อ ในสมัยพอมัลลักษณะดังนี้ว่ามีพระราชจักรพรรดิพระนามว่า ทัพพะเนมิ ผู้ทรงธรรม เป็นพระราชบิดาโดยธรรม เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีมหาสมุทร 4 เป็นขอบเขต ทรงชำนะแล้ว มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว 7 ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คุหลาบดี

แก้ว และปริณายกแก้ว

จักรแก้วนั้น ผู้เขียนตีความว่า หมายถึง ความชอบธรรมในการปกครอง เป็นเงื่อนไขหลักให้เกิดการปกครองที่ดีพร้อมสมบูรณ์แบบ ส่วนแก้วอีก 6 ประการเป็นเพียงบริวารของจักรแก้ว เมื่อจักรแก้วเคลื่อนจากที่นั้นก็หมายถึงการลงจากตำแหน่งอย่างเหมาะสมในเวลาที่เหมาะสม ผู้ปกครองที่ดีแม้จะดีเพียงใดแต่เมื่ออายุล่วงถึงวัยชราถึงเวลาลงจากตำแหน่งนักปกครอง พระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นบิดาก็บวชเป็นพระฤๅษีได้แนะนำสั่งสอนให้พระราชโอรสปฏิบัติดีเหมือนตน จนพระราชโอรสมีจักรแก้วเหมือนบิดาเป็นอย่างนี้มา 7 พระองค์ แต่มาปฏิบัติผิดในสมัยของพระราชวงศ์ที่ 8 ไม่ปรึกษาพ่อที่เป็นพระฤๅษีปกครองโดยไร้จักรแก้ว และฟังคำสอนของคนใกล้ตัวที่แนะนำเฉพาะสิ่งที่พวกตนได้รับผลดี หรือเฉพาะที่เกี่ยวกับตนและพวกตน ทอดทิ้งชาวเมืองให้ยากจนเพราะไม่แบ่งปันทรัพย์ให้ทั่วถึง จึงเกิดมีการลักขโมยเกิดขึ้นในสังคมและความเสื่อมอย่างอื่นก็ตามมาเป็นห่วงโซ่แห่งวงจรของความเสื่อม การไม่ปรึกษาพ่อ ไม่บำเพ็ญจักกวัตติวัตร 12 ปกครองตามใจตนเอง ก่อให้เกิดความเสื่อมอันส่งผลกระทบต่อโลกใบนี้อย่างต่อเนื่องไปตามลำดับจนมนุษย์ในโลกอายุสั้นลง และทรัพยากรธรรมชาติก็เสื่อมลง

จักกวัตติวัตร เมื่อกล่าวโดยย่อมี 5 ประการ คือ

1. ธรรมาธิปไตยจางอาศัยธรรมเท่านั้น สักการะธรรม ทำความเคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม ยำเกรงธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่

2. ธัมมการักษา จงจัดการรักษา ป้องกัน และคุ้มครองอันเป็นธรรม

3. อธรรมการนิเสธนา การอธรรมอย่าให้มีได้ในแว่นแคว้น คือกำจัดอธรรมให้หมดไปจากแว่นแคว้นของตน

4. ธนานุพทาน พึงให้ทรัพย์แก่บุคคลผู้ไม่มีทรัพย์

5. ปริปุจฉา พึงเข้าไปหาสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดังเว้นจากความเมาและความประมาท

แล้วถามว่า “ท่านขอรับ กุศล อกุศลคืออะไร กรรมมีโทษ กรรมไม่มีโทษคืออะไร กรรมอะไรควรเสพ กรรมอะไรไม่ควรเสพ กรรมอะไรอันข้าพเจ้ากระทำอยู่ พึงมีเพื่อไม่เป็นประโยชน์เพื่อทุกข์ สิ้นกาลนาน, หรือว่ากรรมอะไรที่ข้าพเจ้ากระทำอยู่ พึงมีเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข สิ้นกาลนาน เมื่อได้ฟังคำของสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้วว่า สิ่งใดเป็นกุศล พึงละเว้นสิ่งนั้นเสีย สิ่งใดเป็นกุศลพึงถือมั่นสิ่งนั้น ประพฤตินี้แล คือ “จักกวัตติวัตรอันประเสริฐ” นั้น

เมื่อเป็นเช่นนี้เราสามารถเปรียบเทียบได้ว่าการปกครองภายนอกใช้จักกวัตติวัตร ส่วนปกครองภายในให้ใช้สติปัญญา 4 ดังนั้น จักกวัตติวัตร 5 ประการจึงสำคัญเฉกเช่นสติปัญญา 4 เหมือนกับการที่พระพุทธองค์ได้เปรียบเทียบให้เห็นชัดว่า การที่พระภิกษุไม่เจริญสติปัญญา 4 ก็จะส่งผลกระทบเป็นความเสื่อมต่อเนื่องเป็นระยะยาวนาน กว่าที่จะกลับมาสำนึกได้แล้วกลับมาเจริญสติปัญญา 4 อีกครั้ง และการเจริญสติปัญญาทำให้มีตนเป็นที่พึ่ง และมีธรรมเป็นที่พึ่งไปพร้อมกัน จึงสรุปได้ว่า เงื่อนไขในการเล่านิทานโบราณประกอบคือให้อยู่ในโคจรและวิสัยของบิดา คือ ให้เจริญสติปัญญา 4 ตามพระพุทธองค์เพื่อจะไม่เสื่อมทั้งตนและธรรม และการเจริญจักกวัตติวัตร 5 ประการของนักปกครองก็เป็นการพึ่งตนและพึ่งธรรมไปพร้อมกัน ดุจดังการเจริญสติปัญญา 4 ของพระสงฆ์ผู้ปรารถนาความเป็นพระอรหันต์ และความเป็นพระอรหันต์ในภายในนั้นจักไม่กลับเสื่อมได้อีก ต่างจากการปกครองภายนอกที่ขึ้นอยู่กับบุคคลที่เป็นปุถุชนมีกิเลสห่อหุ้ม แม้ไม่เสื่อมในรุ่นพ่อ แต่ก็ไปเสื่อมในรุ่นลูก ดังนั้น การทำความดีตามรอยพ่อจึงเป็นสิ่งสำคัญทำให้เห็นชัดว่า ปกครอง

ภายนอก พึงใช้จักกวัตติวัตร 5 ประการ ส่วนการปกครองภายในพึงใช้สติปัญญา 4 นั้นเอง

สรุป

จักกวัตติสูตร เป็นพระสูตรขนาดยาวปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ 11 เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคคราวประทับอยู่ที่เมืองมาตุลาคาในแคว้นมคธ ได้ตรัสแก่เหล่าภิกษุสงฆ์ว่า “เธอทั้งหลายจงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้” และพระองค์ได้ตรัสให้เจริญสติปัญญา 4 และการเจริญสติปัญญา 4 เท่ากับพึงตนและพึงธรรมไปพร้อมกันจักกวัตติสูตรนั้น แบ่งโครงสร้างออกเป็น 3 ส่วน คือ 1. ภาคอุเทศ เป็นบทเริ่มต้นที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายพึงธรรม ไม่พึงสิ่งอื่น โดยวิธีการในการพึงตนเอง คือ การเจริญสติปัญญา 4 2. ภาคนิเทศ เป็นบทที่อธิบายเนื้อเรื่องที่พระองค์ทรงสาธกนิทานทั้งในอดีตและอนาคตมาเป็นบุคลาธิษฐานเพื่อสอนพระภิกษุ และท้ายของภาคนิเทศตรัสถึงพระศรีอริยเมตไตรยอธิบายถึงเรื่องการสอนธรรมและการบริหาร

คณะสงฆ์ว่าเป็นแบบอย่างเดียวกันกับพระองค์ 3. ภาคนิคมน์ เป็นการอธิบายบทสรุปในการตรัสพระสูตรนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ และพละสาระสำคัญของจักกวัตติสูตร กล่าวถึงการเดินตามรอยพ่อ (พระบิดา) ด้วยจักกวัตติวัตร 5 จะไม่เสื่อมจากโลก การเดินตามรอยพระพุทธองค์ด้วยสติปัญญา 4 ก็จะไม่เสื่อมจากธรรม ปกครองภายนอกพึงใช้จักกวัตติวัตร 5 ประการ ปกครองภายในพึงใช้สติปัญญา 4 อันที่จริงแล้วจักกวัตติสูตรที่พระองค์ตรัสที่เมืองมาตุลาคานั้น เกิดขึ้นเพราะอหิชาศัณของพระองค์เอง เป็นการตรัสปรารภด้วยพระองค์เองโดยไม่มีผู้ใดทูลถาม

จักกวัตติสูตร เป็นพระสูตรสำคัญที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเกี่ยวกับการปกครองหมู่คณะที่เป็นเหตุสนับสนุนให้สังคมเจริญขึ้นหรือเสื่อมถอยลง และพระสูตรดังกล่าวยังมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับพระสูตรอื่น อีกมากมาย ซึ่งพระสูตรเหล่านั้นจะเน้นไปที่การอยู่ร่วมกันซึ่งประกอบด้วยผู้นำ และผู้อยู่ร่วมกัน สังคม โดยต่างก็ต้องอาศัยหลักธรรมของการอยู่ร่วมกัน หลักธรรมเหล่านี้ย่อมหนุนให้สังคมเจริญรุ่งเรืองเป็นสังคมแห่งสันติสุข แต่เมื่อขาดธรรมเหล่านี้แล้ว สังคมย่อมหวนไหว ก่อให้เกิดความว้าวุ่นทางสังคม ก่อการทะเลาะวิวาท ส่งผลให้เกิดเป็นวิบากกรรมด้วย

บรรณานุกรม

พระไตรปิฎก :

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2534). **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปลชุด 91 เล่ม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

หนังสือ :

- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2550). **การตีความพุทธศาสนสุภาษิต**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เลียงเชียง.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2558). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ 41. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิตภัณธ์ ในเครือบริษัทสำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม จำกัด,
- _____. (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.
- พระมหาอุทตนา นรเชฏฐ (ศิริวรรณ), ดร.. (2557). **แนวคิดพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในจักรวาลดิสุตร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สำนักพิมพ์และสายส่งดวงแก้ว.

